

**ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ**

пр. Соборний, 164, м. Запоріжжя, 69107, тел. (061) 239-02-60; факс (061) 239-01-69
e-mail: osvita@zoda.gov.ua, код ЄДРПОУ 02143429

15.04.2021 № 02.1-16/497

На № _____ від _____

Керівникам органів управління освітою
райдержадміністрацій

Уповноваженим в управлінні освітою
сільських, селищних, міських рад

Ректорам, директорам закладів
вищої та фахової передвищої освіти

Директорам закладів професійної (професійно-
технічної) освіти

Керівникам закладів загальної середньої освіти
з інтернатами (пансіонатами)

Керівникам закладів позашкільної освіти
обласного підпорядкування

**Про здійснення заходів щодо
протидії булінгу (цькування)**

Шановні колеги!

Департамент освіти і науки обласної державної адміністрації наголошує, що за виконання чинного законодавства щодо протидії булінгу (цькування) в закладі освіти відповідає керівництво закладу.

Зосереджуємо Вашу увагу на виконанні відповідних нормативно-правових документів:

Національна стратегія розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, схвалена Указом Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020;

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» набув чинності 19.01.2019 року, згідно з яким внесено зміни до законів України («Про освіту» у статті 1, 25, 26, 30, 53, 54, 55, 64, 65, 66, 71, 73, 76; «Про дошкільну освіту» у статті 11, 15, 19, 20, 21, 36; «Про загальну середню освіту» у статті 23, 29, 37, 39; «Про позашкільну освіту» у статті 10, 11, 12, 14, 20; «Про професійну (професійно-технічну) освіту» у статті 10, 20, 22, 24, 34, 40; «Про вищу освіту» у статті 13, 15, 32, 34, 57, 62, 63);

професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої

освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)», затверджений наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 № 2736-20;

професійний стандарт за професією «Практичний психолог закладу освіти» (Лист Міністерства освіти і науки України «Про затвердження професійного стандарту «Практичний психолог закладу освіти» від 30.11.2020 № 6/1427-20).

Згідно з Національною стратегією розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі, схваленою Указом Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020, здобувачі освіти повинні оволодіти знаннями, уміннями і навичками, способами мислення стосовно моделей безпечної та ненасильницької міжособистісної взаємодії з однолітками та дорослими у різних сферах суспільного життя.

Надзвичайно важливим є оволодіння компетенціями щодо створення, підтримки та розвитку психологічно безпечного освітнього середовища не лише здобувачами освіти, їх батьками, педагогічними працівниками, а й іншими особами, які працюють в закладі освіти та забезпечують їх навчання, виховання та розвиток.

Формування безпечного і здорового освітнього середовища вимагає вирішення низки проблем, зокрема, пов'язаних із забезпеченням наскрізного процесу виховання, ефективним психологічним забезпеченням освітнього процесу, недостатньою готовністю педагогічних працівників формувати відповідні компетентності у здобувачів освіти, запобігати та протидіяти проявам насильства та булінгу (цькування) в закладі освіти.

З метою створення ефективного та системного підходу в закладах освіти щодо попередження та реагування на прояви жорсткого поводження та булінгу (цькування) здобувачів освіти адміністраціями закладів освіти має бути розроблений внутрішній механізм взаємодії учасників освітнього процесу з попередження та виявлення ознак булінгу (цькування), попередження загрози його вчинення, та реагування, якщо такі випадки мають місце.

Адміністрації закладів освіти не мають права замовчувати виявлені факти жорстокого поводження, булінгу (цькування) або реальної загрози його вчиненню. По-перше, це нехтування призводить до погіршення ситуації та може мати найгірші наслідки; по-друге, заклад освіти несе відповідальність за виконання норм законодавства; по-третє, маючи відповідальність, адміністрація закладу освіти може притягнути педагогічних працівників до дисциплінарної відповідальності у разі систематичної бездіяльності стосовно запобігання проявам насильства та булінгу (цькування).

З метою забезпечення впровадження системних заходів, спрямованих на запобігання, попередження та протидію будь-яким проявам та ознакам булінгу (цькування) в закладі освіти просимо довести до відома керівників та педагогічних працівників для організації профілактичної діяльності

методичні рекомендації «Запобігання булінгу та формування суспільної свідомості неприйняття булінгу в освітньому процесі та міжособистісних стосунках» (додаються).

Додаток: на 14 арк.

З повагою

тимчасово виконувач обов'язків
директора Департаменту

Віктор ЗАХАРЧУК

Методичні рекомендації
«Запобігання булінгу та формування суспільної свідомості неприйняття
булінгу в освітньому процесі та міжособистісних стосунках»

Систематичне насильство – булінг (цькування) - становить особливу небезпеку в суспільстві.

Насильство в закладах освіти має різну природу і характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань, принижень і систематичного цькування (булінгу).

Булінг (від англ. bully – хуліган, задирака, грубіян, «to bully» – задиратися, знущатися) – тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки, щоб заподіяти шкоду, викликати страх, тривогу або ж створити негативне середовище для людини.

У Законі України «Про освіту» у статті 1 визначено поняття булінг як таке:

3-1) булінг (цькування) - діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими ознаками булінгу (цькування) є:

систематичність (повторюваність) діяння;

наявність сторін - кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);

дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

(Частину першу статті 1 доповнено пунктом 3-1 згідно із Законом № 2657-VIII від 18.12.2018).

Булінг у закладі освіти – надзвичайно складна проблема, і під час її вирішення необхідно враховувати різні фактори та підходи.

З метою створення безпечного освітнього середовища у сфері запобігання та протидії проявам булінгу (цькування) в закладі має бути запроваджено **комплексний підхід**.

В основі комплексного підходу лежить принцип дотримання прав людини в сфері освіти. Він передбачає право кожного на отримання якісної

освіти та **повагу прав людини**. Заснований на повазі прав людини підхід розширює доступ до освіти, тому що сприяє створенню інклюзивного середовища, що підтримує різноманіття і рівні можливості і не допускає дискримінацію.

Такий комплексний підхід передбачає участь самих здобувачів освіти, залучення педагогів, батьків, адміністрацію закладу освіти і громади, визначення індикаторів насильства і дотримання принципів прав людини з урахуванням їх універсального характеру і культурних традицій. Результатом просвітницької роботи має бути знання всіми учасниками освітнього процесу своїх прав та можливостей, способів дій та реагування на випадки булінгу (цькування) свідками, учасниками або об'єктом якого вони стали, або могли стати.

Комплексний підхід включає два ключові напрями: управлінський і просвітницький.

Управлінський напрям – це аналіз ситуації в закладі, розробка правил поведінки, алгоритму дій, плану заходів, проведення моніторингу безпеки та комфортності закладу освіти та освітнього середовища.

Керівник закладу освіти:

1. Відповідно до статті 30 Закону України «Про освіту» забезпечує розміщення на сайті закладу:

- правила поведінки здобувача освіти в закладі освіти;
- план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти (спрямований на формування стійкого переконання щодо неприпустимості булінгу (цькування) в міжособистісних стосунках, забезпечення умінь і навичок ненасильницької поведінки, вивчення причин ймовірних ризиків проявів протиправної поведінки (насильницької поведінки). Доцільно включити до плану заходів: тренінги, тематичні зустрічі та заняття, бесіди, консультації, спільні перегляди та обговорення тематичних відеосюжетів щодо ненасильницьких моделей поведінки та виховання, вирішення конфліктів, управління власними емоціями та подолання стресу тощо;

- порядок подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти;

- порядок реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування).

2. **Щорічно забезпечує проведення моніторингу безпеки та комфортності закладу освіти та освітнього середовища шляхом опитування, анкетування та вжиття відповідних заходів реагування.**

3. **Організує негайний розгляд та неупереджене з'ясування обставин випадку булінгу (цькування) в закладі освіти відповідно до заяв, що надійшли.**

Відповідно до пункту 3 статті 26 Закону України «Про освіту» керівник закладу освіти в межах наданих йому повноважень:

- забезпечує створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), у тому числі:

- розглядає заяви про випадки булінгу (цькування) здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає наказ про створення комісії з розгляду випадку булінгу (цькування) із визначенням уповноважених осіб та проведення розслідування;

- скликає засідання комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування (у випадку систематичності дій – доведений булінг (цькування), одноразовий конфлікт чи сварка – комісія не кваліфікує випадок як булінг (цькування));

- забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування);

- повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України (ювенальна поліція) та Службу у справах дітей про доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти.

Рішення комісії реєструються в окремому журналі, зберігаються в паперовому вигляді з оригіналами підписів всіх членів комісії з розгляду випадку булінгу (цькування).

Якщо комісія не кваліфікує випадок як булінг (цькування), а постраждалий не згоден з цим, він може одразу звернутись до органів Національної поліції України (ювенальна поліція) із заявою, про що керівник закладу освіти має повідомити постраждалого.

Потерпілий чи його представник також можуть звертатися відразу до уповноваженого підрозділу органу Національної поліції України (ювенальна поліція) та Службу у справах дітей з повідомленням про випадки булінгу (цькування).

Просвітницький напрям - це система роботи з інформування, роз'яснення з метою формування навичок толерантної та ненасильницької поведінки, спілкування та взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Відповідно до статті 54 Закону України «Про освіту» обов'язок педагогічного працівника:

- захищати здобувачів освіти під час освітнього процесу від будь-яких форм фізичного та психічного насильства, приниження честі та гідності, дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти;

- повідомляти керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого вони були особисто або інформацію про які отримали від інших осіб;

- вживати невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).

У відповідності до Професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом

молодшого спеціаліста)», затвердженому наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства від 23.12.2020 № 2736-20, серед трудових дій професійних компетентностей педагогічних працівників зазначено:

- ознайомлення дітей з ознаками булінгу, причинами його виникнення та наслідками;
- виявлення булінгу за найменшими ознаками та запобігання його проявам;
- знайомство дітей з алгоритмом дій залежно від ролі в булінгу (жертва, спостерігач).

Відповідно до Професійного стандарту за професією «Практичний психолог закладу освіти» (Лист МОН України «Про затвердження професійного стандарту «Практичний психолог закладу освіти» від 30.11.2020 № 6/1427-20) практичними психологами здійснюється:

- прогнозування напрямів профілактичної роботи щодо дезадаптації та дидактогенії, шкідливих звичок, девіантної та суїцидальної поведінки, схильності до адиктивної поведінки, проявів насильства, соціально-небезпечних явищ (торгівлі людьми, гендерної та інших видів дискримінації тощо);

- співпраця та співучасть у створенні, підтримці та розвитку психологічно безпечного освітнього середовища в закладі освіти;

- аналіз результатів моніторингових досліджень (самооцінювання в закладі освіти);

- надання психолого-педагогічної допомоги педагогічним працівникам із забезпечення освітньої діяльності та освітнього процесу з проблем:

- теоретичні та практичні основи створення, підтримки та розвитку безпечного освітнього середовища (поняття, складники, індикатори, інструменти створення),

- підтримка та розвиток психологічного безпечного освітнього середовища,

- фактори ризику та способи їх уникнення,

- методи аналізу та оцінки можливих ризиків будь-яких проявів насильства, булінгу,

- психолого-педагогічні умови та методи ефективної освітньої діяльності, основ педагогічної психогігієни, медіації,

- основи ненасильницького спілкування та безпечних взаємовідносин між учасниками освітнього процесу,

- соціально-емоційне та етичне навчання;

- участь у комісії з розгляду випадків булінгу, застосуванні заходів виховного впливу до сторін булінгу тощо;

- застосування антибулінгових програм та технологій попередження будь-яких проявів насильства в закладі освіти;

- визначення зони спільної відповідальності та взаємодіяти з профільними фахівцями та професійними організаціями.

Методами первинної профілактики насильства, булінгу (цькування) в закладі є:

- інформування;
- приклад;
- переконання;
- навіювання;
- робота в мікросередовищі класу (групи) та з батьками;
- педагогічні технології («рівний-рівному», критичного мислення тощо).

Методами вторинної профілактики є:

- підтримка ненасильницьких моделей поведінки дітей;
- формування гуманного ставлення до оточуючих;
- формування толерантних відношень між дітьми;
- роз'яснення сутності і відповідальності за приниження честі та гідності, жорстоке ставлення до людини, що завдає шкоди здоров'ю.

Міністерством освіти і науки України рекомендовано безкоштовний он-лайн курс «Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти», мета якого - навчити розпізнавати ситуації булінгу (цькування) та вчасно і правильно реагувати на його прояви в освітньому середовищі.

У наскрізному виховному процесі важливо розвивати м'які (універсальні) *навички (soft skills) особистості*, що не мають однозначної жорсткої прив'язки до конкретної діяльності та дозволяють швидко адаптуватися до нових умов, вирішувати нестандартні завдання у різних сферах діяльності.

Розвиток м'яких навичок (soft skills) відбувається в процесі набуття досвіду соціальних навичок в практичній діяльності. Ключовим в цьому питанні є: *комунікативні вміння та навички міжособистісного спілкування; ситуаційна обізнаність здобувача освіти* - дитина вміє відстежувати як розвивається ситуація навколо неї, знає, вміє і розглядає різні способи реагування такими діями, які дадуть найкращий результат для всіх залучених в цю ситуацію; *адаптивність або гнучкість* - дитина може однаково добре поводитись в різних ситуаціях, а також вміє перемикатися з однієї ситуації на іншу, не розчаровуючись і не перестаючи успішно виконувати свої завдання тощо; *здатність бути тактовним та етично налаштованим*, навіть коли є якісь розбіжності або конфліктні ситуації, розчарування, засмучений настрій або образи. Інноваційність підходу полягає в тому, що формування м'яких навичок (soft skills) має відбуватися через формування рис характеру, різних способів мислення та соціальної поведінки здобувачів освіти.

Комплексний підхід підвищує якість освіти, оскільки передбачає методи навчання, що враховують індивідуальні потреби і здібності учнів і спонукає їх до активної участі в освітньому процесі, а також сприяє створенню безпечного освітнього середовища. І те й інше – найважливіші умови успішного освітнього процесу. Повага до прав людини сприяє соціальному та емоційному розвитку дітей, визнає їх людську гідність і основні свободи, без яких неможливо в повній мірі розкрити їх потенціал.

ПРОЯВИ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДІ – НАСЛІДОК НАСИЛЬСТВА В РОДИНІ

Особливою ознакою булінгу є довготривале «відторгнення» дитини її соціальним оточенням. Важливого значення у виявленні проблеми булінгу в закладі освіти надається аналізу досвіду виховання та спілкування дитини, отриманому в родині.

Основними видами довготривалого «відторгнення» дитини в родині є:

економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру;

психологічне насильство – форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи;

сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності;

фізичне насильство – форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

У психолого-педагогічній літературі перелічено загальні індикатори, які проявляються в переживаннях і поведінці дитини з сім'ї, де практикується домашнє насильство.

У разі їх виявлення можна діагностувати наявність неадекватних взаємостосунків у родині, створення несприятливих умов для повноцінного розвитку дитини.

Страхи. Діти з сімей, де практикується домашнє насильство, переживають почуття страху. Цей страх може виявлятися різним чином: від замкненості в собі і пасивності до насильницької поведінки.

Зовнішні прояви поведінки. Родина, в якій практикується насильство, зовсім непередбачувана, вона лякає дитину, яка не знає, коли і за яких обставин відбудеться наступний спалах агресії. У результаті вразливість і відсутність контролю над ситуацією призводять до прояву впертості та мовчазливості в поведінці або до агресивної поведінки.

Нездатність виразити почуття вербально. Спостерігаючи за насильством в родині, діти можуть дійти висновку, що насильство є спосіб, яким доцільно вирішувати конфлікти і проблеми. Внаслідок цього такі діти зазвичай нездатні виразити свої почуття і емоції вербально, а наслідують дорослих.

Залучення дитини до конфлікту між батьками. Відомо багато випадків, коли діти втягуються в боротьбу батьків. Вони хочуть зупинити потік насильства і конфліктів у родині. В результаті того, що діти так глибоко вкорінені в конфлікт сім'ї, їм важко відокремити свою індивідуальність від особистостей батьків.

Захисник матері. Не є поодинокими випадками, коли дитина залучається в конфлікт сім'ї, намагаючись захистити матір, проти якої спрямований потік агресії.

Розчарування. Життя в сім'ї, де практикується насильство, супроводжується високим рівнем напруги. Діти переживають постійний стрес, тому часто засмучені, розчаровані, втрачають рівновагу навіть за найменших труднощів.

Почуття виправданої жорстокої поведінки. Деякі матері, які не хочуть налаштовувати дітей проти своїх батьків, намагаються пояснити, знайти виправдання їхнім насильницьким діям.

Почуття непотрібності. У зв'язку з тим, що батьки багато сил та енергії віддають на подолання конфлікту, в них залишається мало часу та сил, щоб займатись дитиною. У дитини може виникнути почуття непотрібності, занедбаності. Такі думки можуть призвести навіть до спроб суїциду.

Ізоляція. Здебільшого в сім'ях, де насильство застосовується як засіб виховання, такі факти не проговорюються відкрито. Деякі діти навіть вважають, що з ними не все в порядку, бо їх сім'я відрізняється від інших.

Суперечливі почуття щодо батьків. Дитина, яка втікає з дому, або вилучається з сім'ї, нерідко відчуває сильні теплі почуття до батьків, захищає їх, намагається виправдати, незважаючи на те, що останні жахливо поводитись із нею.

Часто саме в сім'ї діти отримують перший досвід насильства і згодом переносять його на однолітків. Щодо притаманних їм особистісних рис, то дослідники називають **домінантність, агресивність, низький рівень емпатії, гіперактивність та імпульсивність.** Завдяки поєднанню таких рис вони іноді стають лідерами агресивних угруповань, мають високий соціальний статус серед однолітків. Вони схильні проявляти агресію не лише до обраних у закладі освіти жертв, а й у спілкуванні з іншими дітьми і навіть дорослими (батьками, учителями тощо). Хлопці-агресори більше схильні до

проявів агресії фізичного типу, а дівчата – вербальної та соціальної. Перші спроби цькування інших такі діти можуть робити вже в ранньому шкільному віці.

Найчастіше булінг відбувається там, де контроль з боку дорослих менший або взагалі його нема. Це може бути шкільний двір, сходи, коридори, вбиральні, роздягальні, спортивні майданчики. У деяких випадках дитина може піддаватися знущанням і поза територією школи, кривдники можуть перестріти її на шляху до дому. Навіть удома жертву булінгу можуть продовжувати цькувати, надсилаючи образливі повідомлення на телефон або через соціальні мережі.

Послідовне дотримання прав людини – запорука створення безпечного освітнього середовища, в якому з повагою ставляться до кожного, дотримуються прав людини, сформовано здорову і дружню атмосферу, освітній процес не тільки приносить користь учителям і учням, а й задоволення.

ВИДИ БУЛІНГУ

Видами булінгу (цькування) є:

- **Прямий булінг** (одна дитина вимагає у іншої гроші або речі)
- **Непрямий булінг** (група учнів поширює неправдиві чутки про свого однокласника)
- **Кібербулінг** (образи і погрози через електронну пошту, мобільний телефон, текстові повідомлення, а також створення наклепницьких веб-сайтів)
- **Соціальне знущання — систематичне приниження** почуття гідності потерпілого через ігнорування, ізоляцію, уникання, виключення
- **Хейзинг** – неформальні ритуальні насильницькі обряди, що виконують під час вступу в певну групу, і для подальшої підтримки ієрархії в цій групі (нестатутні відносини в колективі).

Здебільшого хейзинг характерний для закритих (військових, спортивних, інтернатних і інших установ), але зустрічається і в звичайних закладах освіти. Хейзинг – це нестатутні відносини в колективі, наприклад, відома у нас «дідівщина». Новачкам («новобранцям») однокласники або учні старших класів (курсів) пропонують, принижуючи їх гідність (публічно пройти голим, дати облити себе поміями, вимити підлогу в туалеті зубною щіткою тощо). Хейзинг, як і булінг в цілому, часто має прихований або явний гендерний і сексуальний підтекст.

Іноді булінг може призвести до смертельного результату. Словесно відбувається 70 % знущань: принизливі обзивання, глузування, жорстока критика, висміювання тощо. На жаль, кривдник часто залишається непоміченим і непокараним, однак образи безслідно не зникають для «об'єкта» приниження.

Фізичне насильство найбільш помітне, однак становить менше третини випадків булінгу (нанесення ударів, штовхання, підніжки, пошкодження або крадіжка особистих речей жертви тощо).

ФОРМИ БУЛІНГУ

Найпоширенішими формами булінгу є:

- словесні образи, глузування, обзивання, погрози;
- образливі жести або дії, наприклад, плювки;
- залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити чи не зробити;
- ігнорування, відмова від спілкування, виключення із гри, бойкот;
- вимагання грошей, їжі, речей, умисного пошкодження особистого майна жертви;
- фізичне насильство (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження);
- приниження за допомогою мобільних телефонів та інтернету (СМС-повідомлення, електронні листи, образливі репліки і коментарі у чатах і т.д.), поширення чуток і пліток (кібербулінг).

ЖЕРТВИ ТА НАСЛІДКИ БУЛІНГУ

Найчастіше жертвами булінгу стають діти, які мають:

- **фізичні вади** – носять окуляри, погано чують, мають порушення опорно-рухового апарату, фізично слабкі;
- **особливості поведінки** – замкнуті чи імпульсивні, невпевнені, тривожні;
- **особливості зовнішності** – руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, незвичну форму голови, надмірну худорлявість чи повноту;
- **недостатньо розвинені соціальні навички:** часто не мають жодного близького друга, краще спілкуються з дорослими, ніж з однолітками;
- **страх перед школою:** неуспішність у навчанні часто формує у дітей негативне ставлення до школи, страх відвідування уроків із певних предметів, що сприймається навколишніми як підвищена тривожність, невпевненість, провокуючи агресію;
- **відсутність досвіду життя в колективі** (так звані «домашні» діти);
- **деякі захворювання:** заїкання, дислалія (порушення мовлення), дисграфія (порушення письма), дислексія (порушення читання);
- **знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні;**
- **високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення;**
- **слабо розвинені гігієнічні навички** (неохайні, носять брудні речі, мають неприємний запах).

Людину, яку вибрали жертвою і яка не може постояти за себе, намагаються принизити, залякати, ізолювати від інших різними способами.

НАСЛІДКАМИ РІЗНИХ ВИДІВ ЗНУЩАНЬ МОЖУТЬ БУТИ:

- **соматичні наслідки** – такий як головний біль, біль у спині та животі;
- **психологічні розлади** (депресія, поганий настрій, нервозність, почуття самотності й думки про суїцид);

- психологічна дезадаптація – неспроможність сформуватись повноцінно індивіду, який би відповідав вимогам суспільства;
- розвиток стійких моделей асоціальної поведінки, серед яких – агресія, насильство;
- поширення алкоголізму та наркоманії через замовчування випадків насилля.

Учні піддаються булінгу, якщо вони регулярно стають об'єктом агресивної поведінки інших учнів із метою навмисного заподіяння шкоди чи дискомфорту за допомогою фізичного контакту, словесних образ, побиття або психологічної маніпуляції.

Зазвичай об'єктом знущань (жертвою) булінгу вибирають тих, у кого є будь-яка відмінність від однолітків: особливості зовнішності; манера спілкування, поведінки; незвичайне захоплення; соціальний статус, національність, релігійні погляди.

Жертви булінгу переживають важкі емоції – почуття приниження і сором, страх, розпач і злість.

Булінг вкрай негативно впливає на соціалізацію жертви, спричиняючи:

- **неадекватне сприймання себе** – занижене самооцінювання, комплекс неповноцінності, беззахисність;
- **негативне сприймання однолітків** – відсторонення від спілкування, самотність, прогули у школі;
- **неадекватне сприймання реальності** – підвищену тривожність, різноманітні фобії, неврози;
- **девіантну поведінку** – схильність до правопорушень, суїцидальні наміри, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності.

РЕАГУВАННЯ НА ПРОЯВИ БУЛІНГУ

ЯК РЕАГУВАТИ НА ЦЬКУВАННЯ (БУЛІНГ)

Як молодші школярі, так і старшокласники мають неодмінно звертатися за допомогою до дорослих – учителів і батьків, практичного психолога чи соціального педагога. Допомога дорослих дуже потрібна особливо якщо дії кривдників можуть завдати серйозної шкоди фізичному та психічному здоров'ю. Підлітки часто намагаються самотійно впоратись із деякими ситуаціями.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПОРАДИ

ЯК ЗДОБУВАЧУ ОСВІТИ ВПОРАТИСЯ З СИТУАЦІЄЮ САМОСТІЙНО

- Ігноруйте кривдника. Якщо є можливість, намагайтесь уникнути сварки, зробіть вигляд, що вам байдуже і йдіть геть. Така поведінка не свідчить про боягузтво, адже, навпаки, іноді зробити це набагато складніше, ніж дати волю емоціям.
- Якщо ситуація не дозволяє вам піти, зберігаючи спокій, використайте гумор. Цим ви зможете спантеличити кривдника/кривдників, відволікти його/їх від наміру дошкулити вам.

- Стримуйте гнів і злість. Адже це саме те, чого домагається кривдник. Говоріть спокійно і впевнено, покажіть силу духу.

- Не вступаєте в бійку. Кривдник тільки й чекає приводу, щоб застосувати силу. Чим агресивніше ви реагуєте, тим більше шансів опинитися у загрозовій для вашої безпеки і здоров'я ситуації.

- Не соромтеся обговорювати такі загрозові ситуації з людьми, яким ви довіряєте. Це допоможе вибудувати правильну лінію поведінки і припинити насилля. Що можуть зробити батьки Багато учнів соромляться розповідати дорослим, що вони є жертвами булінгу. Якщо дитина все-таки підтвердила в розмові, що вона стала жертвою булінгу, то скажіть їй:

- Я тобі вірю (це допоможе дитині зрозуміти, що Ви повністю на її боці).

- Мені шкода, що з тобою це сталося (це допоможе дитині зрозуміти, що Ви переживаєте за неї і співчуваєте їй).

- Це не твоя провина (це допоможе дитині зрозуміти, що її не звинувачують у тому, що сталося).

- Таке може трапитися з кожним (це допоможе дитині зрозуміти, що вона не самотня: багатьом її одноліткам доводиться переживати залякування та агресію в певний момент свого життя).

- Добре, що ти сказав мені про це (це допоможе дитині зрозуміти, що вона правильно вчинила, звернувшись за допомогою).

- Я люблю тебе і намагатимуся зробити так, щоб тобі більше не загрожувала небезпека (це допоможе дитині з надією подивитись у майбутнє та відчувати захист).

ДІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У закладі освіти вирішальна роль у боротьбі з булінгом належить педагогічним працівникам. Проте впоратися з цією проблемою вони зможуть тільки за підтримки керівництва закладу, батьків, представників місцевих органів влади та громадських організацій.

Для успішної боротьби з насильством у закладі освіти:

- усі члени шкільної спільноти мають дійти єдиної думки, що насильство, цькування, дискримінація за будь-якою ознакою, сексуальні домагання і нетерпимість у закладі освіти є неприйнятними;

- кожен має знати про те, в яких формах може виявлятися насильство й цькування і як від нього страждають люди. Вивчення прав людини і виховання миролюбства має бути включено до навчальних програм з усіх предметів;

- спільно з учнями мають бути вироблені правила поведінки у класі, а потім загальношкільні правила, складені в позитивному ключі «як треба», а не як «не треба» поводитися. Правила мають бути зрозумілими, точними і короткими;

- дисциплінарні заходи повинні мати виховний, а не каральний характер. Осуд, зауваження, догана мають бути спрямовані на вчинок учня і його можливі наслідки, а не на особистість порушника правил;

- жоден випадок насильства або цькування і жодну скаргу не можна залишати без уваги. Учням важливо пояснити, що будь-які насильницькі дії, образливі слова є недопустимими. Реакція має бути негайною (зупинити бійку, припинити знущання) та більш суворою у разі повторних випадків агресії;

- аналізуючи ситуацію, треба з'ясувати, що трапилося, вислухати обидві сторони, підтримати потерпілого й обов'язково поговорити із кривдником, щоб зрозуміти, чому він або вона так вчинили, що можна зробити, щоб таке не повторилося. До такої розмови варто залучити шкільного психолога;

- залежно від тяжкості вчинку можна пересадити учнів, запропонувати вибачитися, написати записку батькам або викликати їх, позбавити учня можливості брати участь у позакласному заході; • учням треба пояснити, що навіть пасивне спостереження за знущанням і бійкою надихає кривдника продовжувати свої дії. Свідки події повинні захистити жертву насильства і, якщо треба, покликати на допомогу дорослих;

- потрібно запровадити механізми повідомлення про випадки насильства. Ці механізми мають забезпечувати учням підтримку і конфіденційність, бути тактовними;

- для успішного запобігання та протидії насильству треба проводити заняття з навчання навичок ефективного спілкування та мирного розв'язання конфліктів.

ВИЯВЛЕННЯ ВИПАДКІВ БУЛІНГУ

Через різні причини багато дітей не повідомляють про булінг у закладі освіти. Тому важливу роль у виявленні фактів булінгу відіграє спостережливість педагогів та інших працівників закладу освіти, їх уважне ставлення до учнів і здатність вчасно помітити симптоми неблагополуччя в їх поведінці і настрої.

За такими ознаками можна припустити, що дитина знаходиться в стані стресу, можливо, викликаного конфліктами і булінгом (цькуванням):

- пропуски занять або прогули у певні дні або певних уроків; запізнення на заняття, відмова від участі в позаурочних заходах без об'єктивних причин або з надуманих причин;

- часті скарги на погане самопочуття на заняттях;

- замкнутість, уникнення друзів, однокласників, самоізоляція або ізоляція з боку інших учнів;

- зниження успішності, втрата інтересу до навчання та іншої діяльності;

- недовіра до однолітків і дорослих, низька самооцінка, невпевненість у собі;

- неувважність, забудькуватість, нездатність концентруватися;

- постійний або частий стан тривожності, напруженості; лякливості, страх гучних звуків і різких рухів;

- постійний або частий поганий настрій, стан пригніченості, або, навпаки, гіперактивність, дратівливість, агресивність; різкі і безпричинні перепади настрою;
- втрата або псування особистих речей (мобільного телефону, рюкзака, підручників та ін), синці, розірваний або зім'ятий одяг;
- відмова пояснити причини вищеписаних станів і поведінки або неправдоподібні пояснення. Даний список не є вичерпним, але багато з цих ознак є специфічними для насильства.

Однак, якщо видно ці ознаки, вчителю спільно з психологом закладу освіти необхідно з'ясувати їх причини – довірливо і конфіденційно поспілкуватися з учнем, його батьками, друзями і зробити це максимально тактовно, щоб своїми діями не погіршити його стан, не нанести додаткову травму.

Ранньому виявленню ознак булінгу або насильства в закладі освіти або класі (групі) сприяють соціометричні вимірювання – діагностика міжособистісних і міжгрупових відносин, вивчення психологічного клімату, за результатами яких можна виявити проблемні взаємини, конфліктні ситуації з самого початку їх формування і вчасно їх вирішити.

Крім того, періодичне вивчення соціально-психологічного клімату (проводиться за обов'язкового дотримання принципів добровільності, конфіденційності та анонімності) дозволяє оцінювати ефективність профілактики та заходів реагування на випадки булінгу (цькування) або насильства.

ВЗАЄМОДІЯ

ЩО РОБИТЬ ЗАКЛАД ОСВІТИ

☐ проводять з учасниками освітнього процесу виховну роботу із запобігання та протидії домашньому насильству, булінгу (цькування);

☐ повідомляють не пізніше однієї доби службу у справах дітей, уповноважені підрозділи органів Національної поліції України у разі доведених (підтверджених) фактів булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти;

☐ проводять інформаційно-просвітницькі заходи з учасниками освітнього процесу з питань запобігання та протидії булінгу (цькування), приділяючи особливу увагу відповідальності педагогів щодо невідкладного інформування адміністрації закладу про випадки та ознаки булінгу, що стали їм відомі, розвиток міжсекторального співробітництва у забезпеченні безпечного освітнього середовища;

☐ організовують роботу практичного психолога та/або соціального педагога з постраждалими дітьми, удосконалюють механізм психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу в закладі освіти;

☐ взаємодіють з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, булінгу (цькування) відповідно до чинного законодавства.

ЩО РОБИТЬ СЛУЖБА У СПРАВАХ ДІТЕЙ

☐ приймає та розглядає заяви і повідомлення про домашнє насильство, булінг у закладі освіти стосовно дітей та за участю дітей, у тому числі повідомлень, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, випадку булінгу в закладі освіти;

☐ інформує постраждалу дитину, її батьків, інших законних представників, якщо ті не є кривдниками дитини, про права, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися;

☐ інформує дитину-кривдника, її батьків, інших законних представників про права дитини, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися;

☐ проводить профілактичну роботи з батьками, іншими законними представниками дитини із запобігання домашньому насильству стосовно дітей та за участю дітей, булінгу (цькування) тощо;

☐ порушує перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про притягнення до відповідальності згідно із законом посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання ними обов'язків під час виявлення фактів домашнього насильства, булінгу (цькування), роботи з постраждалою дитиною, дитиною-кривдником;

☐ взаємодіє з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, булінгу (цькування) відповідно до чинного законодавства.

ЩО РОБЛЯТЬ ОРГАНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

☐ приймають та розглядають заяви та повідомлення про вчинення домашнього насильства, у тому числі розглядають повідомлення, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, булінгу (цькування), вживають заходи для його припинення та надають допомогу постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує

формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, булінгу (цькування) спільно з Національною поліцією України;

☐ інформують постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися;

☐ виносять термінові заборонні приписи стосовно кривдників;

☐ беруть на профілактичний облік кривдників та проводять з ними профілактичну роботу в порядку, визначеному законодавством;

☐ здійснюють контроль за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії;

☐ взаємодіють з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, булінгу (цькування) відповідно до чинного законодавства.

Література:

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (набув чинності 19.01.2019).

Листи Міністерства освіти і науки України:

- від 18.05.2018 № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству»;

- від 29.01.2019 № 1/11-881 «Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня № 2657-VIII»;

- від 14.08.2020 № 1/9-436 «Про створення безпечного освітнього середовища в закладі освіти та попередження і протидії булінгу (цькуванню)».